

De leeuw met kleine klauwtjes Jeugdbewerkingen van *De Leeuw van Vlaenderen* in het Nederlands

Jan Van Coillie, HUBrussel / KU Leuven

Samenvatting

Is *De Leeuw van Vlaenderen* een jeugdboek? Vast staat dat het boek al snel na verschijnen zowel door volwassen als door jeugdige lezers verslonden werd, op de duur zelfs hoofdzakelijk door de jeugd. Dit dubbele publiek maakt van Conscience's bekendste werk een ambivalente tekst. Die ambivalentie werd nog versterkt toen het boek in de twintigste eeuw speciaal bewerkt werd voor jonge lezers. In dit artikel focus ik op drie adaptaties voor de jeugd (uit 1952, 1979 en 1984). Meer specifiek onderzoek ik op welke manieren de drie bewerkers de tekst hebben aangepast aan hun nieuwe doelpubliek. Die aanpassingen analyseer ik zowel op structureel als op inhoudelijk en stilistisch niveau. Uit de analyse komen drie verschillende strategieën naar voren waarmee de bewerkers zijn omgegaan met de spanning tussen respect voor de gecanoniseerde brontekst en gerichtheid op de jonge lezers en de volwassen bemiddelaars die de tekst bij die lezers moesten brengen.

Abstract

Is *De Leeuw van Vlaenderen* a children's book? Soon after its publication adults as well as young readers read and loved the book, and eventually the audience of children outgrew the audience of adults. This dual readership turns Conscience's most famous work into an ambivalent text, and this ambivalence only increased when the book was adapted for young readers in the twentieth century. This article focuses on three adaptations of the original novel for children (from 1952, 1979 and 1984). More specifically, it examines how all three adapters have altered the original text to serve their new reading audience, as far as structure, content and style were concerned. The analysis reveals three different strategies to deal with the tension between a genuine respect for the canonized source text and a new orientation towards a young readership and the adult mediators who had to deliver the adaptations to these young readers.

E-mail
jan.vancoillie@
kuleuven.be

De roman van Conscience werd een van die boeken, zoals elk land er bezit, die ieder in zijn jeugd gelezen heeft en die een gemeenschappelijke band hechten om alle eenheden van het volk. (De Bock, 1943, p. 112)

Is *De leeuw van Vlaenderen* een jeugdboek? Blijkbaar had iedereen uit de tijd van De Bock het in zijn jeugd gelezen. Dat het boek al snel door de jeugd werd verslonden, blijkt uit een recensie in *Den Vaderlander* uit 1845: ‘De jeugd (en daer ligt de voortreffelyke deugd van dit gewrocht) verzwelgt den Leeuw en boezemt zich de vlaemsche gevoelens in, en met de jeugd moet de vlaemsche volksgeest zich beginnen te vormen.’ (geciteerd in Jacob, 1913, p. 166)

1. DE LEEUW ALS AMBIVALENTE TEKST

De Leeuw van Vlaenderen behoort tot wat Shavit typeert als ambivalente teksten, ‘texts that belong simultaneously to more than one system and consequently are read differently (though concurrently) by at least two groups of readers’ (Shavit, 1986, p. 66). Shavit focust vooral op kinderboeken die ook door volwassenen gelezen worden, zoals *Alice in Wonderland*. Bij *De Leeuw van Vlaenderen* werkt het net andersom: de tekst werd oorspronkelijk voor volwassenen gepubliceerd, maar blijkbaar al snel ook verslonden door de jeugd, en op de duur zelfs nog bijna uitsluitend door de jeugd.¹

Wat een sterke indruk het boek op jonge lezers maakte, valt te lezen in *De Witte* van Ernest Claes (1920, p. 158):

Hij zat daar heel en al van de wereld afgezonderd, de zon stond boven het korenveld te laaien, het gele gouden koren reuzelde zachtjes, en ’t was als een ver, ver geruis uit een wondere wereld, als de stemmen van verdwenen heldengeslachten. En aandachtig luisterde hij even naar de geheimzinnige geluiden die om hem ruischten, en hij meende den daverenden dreun van stormende rossen te hooren, en ’t galmen van

¹ Dat *De Leeuw van Vlaenderen* inderdaad populair was bij meerdere generaties jonge lezers, blijkt uit vele uitspraken van auteurs die zich het boek herinneren uit hun jeugd, zoals Pol De Mont, Alfons De Cock (Hans, 1912, p. 116-117), August Snieters (Bekkering et al., 1989, p. 471) en J. Riemens-Reurslag (Duyckx & Linders, 1991, p. 56). Ook academici herinneren zich het boek uit hun jeugd: ‘De rijpere lezer vandaag leest de werken van Conscience niet meer, maar zij hebben alle onze jeugd verblijd en beziel.’ (Van Vlieden, 1974, p. 26)

heldenstemmen, en de zware slagen van kampende ridders... En dan keek hij op naar de oneindige hoge blauwe lucht die koepelde boven de landen, en hij zag alles, alles gebeuren zoals 't geweest was, en hij was er bij...

Het wekt dan ook geen verwondering dat de klassieker van Conscience opgenomen is in geschiedenissen en encyclopedieën van de jeugdliteratuur, zoals die van Van Kalken (1910), Schmook (1934) en Kümmerling-Meibauer (1999).

Vast staat dus dat *De Leeuw van Vlaenderen* al snel ook door de jeugd werd gelezen en in die zin als een 'jeugdboek' kan worden beschouwd. Mogelijk verklaart dit waarom het zo lang duurde voor er speciale bewerkingen voor jonge lezers verschenen en waarom er relatief weinig jeugdbewerkingen zijn. Onderzoek van de aanwezige exemplaren van *De Leeuw van Vlaenderen* in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen, de Koninklijke Bibliotheek Brussel en de KB Den Haag leverde drie uitgaven op die als jeugdboek gecatalogiseerd kunnen worden.² Deze vormen de doelteksten van dit onderzoek:

- Conscience, H. (1952). *De leeuw van Vlaenderen*. Naverteld door H. de Bruijn. Illustraties van Roothciv. 's Gravenhage/Djakarta/Antwerpen: Van Goor/De Nederlandsche boekhandel (Gulden Sporen Serie).
- Conscience, H. (1979). *De leeuw van Vlaenderen*. Bewerkt door M. Zwiers. Illustraties van Fiel van der Veen. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum (Beroemde Avonturen).
- Conscience, H. (1984). *De leeuw van Vlaenderen*. Nederlandse bewerking door Hetty van den Heuvel. Illustraties van R. van Riet. Aartselaar/ Harderwijk: Deltas.

Overigens werd ook in het buitenland *De Leeuw van Vlaenderen* vaak als jeugdboek verspreid, onder meer in Duitsland (De Bock, 1938, p. 446-449), Italië en Spanje (Saguer, 2005, p. 67), Polen en Hongarije. In al die landen werd het boek van Conscience ingeschakeld in het opkomende nationalisme.

² Daarnaast zijn er nog uitgaven en bloemlezingen voor schoolgebruik, zoals *het Vlaamsch leesboek voor het zevende leerjaar der lagere scholen: Het Hendrik Conscience-boek voor de schooljeugd* (Antwerpen: Van Rietvelde, 1922) en meerdere uitgaven in stripvorm, onder meer van B. de Moor (in *Kuifje*, september 1949-december 1950 en *De Standaard*, 1952), P. Durbin (in *Robbedoes*, september 1949- augustus 1951), Buth (in *De Post*, 1955-1956) (Vanhoutte, 2002, p. 416, noot 15).

2. DE LEEUW ALS NATIONALISTISCHE TEKST

Dat *De Leeuw van Vlaenderen* een belangrijke rol gespeeld heeft bij het opkomende Vlaams-nationaal bewustzijn staat buiten kijf. Simons typeert die impact als volgt: ‘Onder zijn hand groeide de historische stof van de strijd der Vlaamse gemeentenaren tegen het oppermachtige Franse leger echter uit tot een epos, dat als bron van nationale bezieling in onze negentiende-eeuwse letteren zijn weerga niet heeft’ (Simons, 1983, p. 14) Wauters heeft het over de ‘prominent aanwezige nationale boodschap’ (Wauters, 2002, p. 402). Conscience zelf liet over zijn bedoeling geen twijfel bestaan. In zijn ‘Voorwoord’ schrijft hij: ‘Het boek dat wy onzen lezeren voorstellen getuigt hunner nationaliteit en oversaegdheid.’ En hij besloot zijn roman met de boodschap: ‘Gy Vlaming, die dit boek gelezen hebt, overweeg, by de roemryke daden welke hetzelve bevat, wat Vlaenderen eertyds was – wat het nu is – en nog meer wat het worden zal indien gy de heilige voorbeelden uwer Vaders vergeet!’ (Conscience, 2002, p. II; 394)

De nationalistische bedoeling maakte Conscience's roman ongetwijfeld extra interessant voor de volwassen bemiddelaars die dit nationalisme aan de jonge generatie wilden doorgeven. Verscheidene onderzoekers wijzen op de sterke band tussen jeugdliteratuur en natievorming. (Webb, 2000; Kelen & Sundmark, 2013). Van ouds wordt jeugdliteratuur beschouwd als een bijzonder geschikt medium om normen en waarden over te dragen, onder meer liefde voor vaderland en moedertaal. De overdracht van die waarden krijgt extra steun vanuit de idee dat de jeugd de toekomst is van de natie en vanuit parallellen tussen de ontwikkeling van de natie en die van kinderen tot volwassenen. O’Sullivan vat dit potentieel van de jeugdliteratuur als volgt samen: ‘Children’s literature is the branch of literature read and shared by the greatest numbers of members of most communities and a sanctioned location of communication about what it means to belong to that specific group. In this respect it functions as a reservoir for the collective memory of a nation’ (O’Sullivan, 2011, p. 6). Ongetwijfeld stuurt de nationalistische strekking mee de beslissing om Conscience's roman voor de jeugd te bewerken. De vraag is hoe de bewerkers er in verschillende contexten mee omgaan.

3 DE LEEUW IN JONGER VEL

De ambivalente status van *De Leeuw van Vlaenderen* roept de vraag op waarom er in de tweede helft van de twintigste eeuw dan toch bewerkingen

voor de jeugd kwamen. Het antwoord op deze vraag is complex, maar dient op de eerste plaats gezocht te worden in de veranderende context die maakte dat de oorspronkelijke tekst van *Conscience* niet langer geschikt of aantrekkelijk gevonden werd voor jonge lezers. In de vertaalwetenschap wordt de studie van de context vaak verbonden met het onderzoek naar veranderende normen. Toury definieert normen als ‘the translation of general values or ideas shared by a group – as to what is conventionally right and wrong, adequate and inadequate – into performance instructions appropriate for and applicable to particular situations’ (Toury, 1999, p. 15).

Bij jeugdliteratuur spelen vooral literair-esthetische en pedagogisch-didactische normen een rol. Bewerker passen aldus de bronteksten aan doordat de normen veranderen die bepalen wat goede (jeugd)literatuur is of wat goed is voor de opvoeding van kinderen. Ze worden daarbij gestuurd door hun kindbeeld, dat wil zeggen het beeld dat ze hebben over hoe kinderen zijn en waar ze al dan niet van houden, over wat ze aankunnen en wat geschikt, goed of nuttig voor hen is (Oitinen, 2000; Joosen en Vloeberghs, 2008, p. 28-30). Deze kindbeelden maken deel uit van ruimere maatschappelijke denkbeelden of opvattingen over hoe de wereld in elkaar zit of hoe hij in elkaar zou moeten zitten (Stephens & McCallum, 1998). Ze zijn aldus sterk verbonden met de ideologie van de sociale groep waartoe de bewerkte behoort. Kindbeelden zijn belangrijk om de concrete aanpassingen in bewerkingen voor de jeugd te helpen verklaren. Studies van bewerkingen voor de jeugd maken duidelijk dat veranderende kindbeelden kunnen leiden tot ingrijpende aanpassingen. Om hun tekst aan te passen aan het nieuwe, jeugdige publiek in een andere tijd wordt de taal vereenvoudigd en de structuur doorzichtiger gemaakt, passages die ongeschikt worden bevonden voor kinderen worden geschrapt en lessen worden toegevoegd (Parlevliet, 2009).

Typisch voor jeugdliteratuur is dat de bewerkers zich niet alleen richten op de jonge lezers, maar ook op de volwassen ‘bemiddelaars’. Jeugdboeken en -bewerkingen zijn altijd dubbel geadresseerd, er wordt met twee verschillende publieken tegelijk gecommuniceerd (Shavit, in Beckett, 1999, p. 93). Bewerkingen dienen niet alleen om de teksten geschikt en aantrekkelijk te maken voor jonge lezers, maar ook om ze aanvaardbaar te maken voor de volwassenen die ze bij de jeugd moeten brengen: boekhandelaren, bibliothecarissen, ouders, pedagogen en onderwijzers. Deze bemiddelaars functioneren bovendien als een soort poortwachters van het jeugdliteraire communicatieproces. Zij spelen een cruciale rol bij de selectie van literatuur die in aanmerking komt voor bewerking, ze bepalen mee wat de moeite waard is om door te

geven aan de volgende generatie. De bedoeling om belangrijke literaire werken toegankelijk te maken voor de jeugd is een cruciale motivatie om klas-sieke werken uit de literaire canon te bewerken voor de jeugd (Geerts & Van den Bossche, 2011, p. 9, 13).³ Tegelijk bevestigen bewerkingen de status van een werk uit de canon en kunnen ze die zelfs versterken (Lefevere, 1992; Stephens & McCallum, 1998, p. 21; Hutcheon, 2009, p. 334; Parlevliet, 2009, p. 30; Geerts & Van den Bossche, 2011, p. 4).

Wackers (1995) typeert deze motivatie als literair-historisch: de bewerker wil de jeugd laten kennismaken met een stuk historisch belangrijk cultuurgoed. Bewerkingen van werken uit de canon zijn aldus onlosmakelijk verbonden met normen, vanuit het geloof dat 'een gedeelde culturele geletterdheid aan de basis ligt van gemeenschappelijke normen en waarden' (Soetaert, 2006, p. 13). Hierdoor gaat de literaire canon vaak samen met nationalisme: één volk, één canon.⁴

De gerichtheid op de jonge lezer enerzijds en de bedoeling om een werk uit de literaire canon over te dragen anderzijds, stelt de bewerkers voor een dilemma: hoe kunnen ze de aanpassing aan de jonge lezers verzoenen met respect voor het gecanoniseerde, literaire werk?⁵ Precies die spanning staat centraal in dit onderzoek, waarin wordt nagegaan hoe bewerkers omgaan met dit dilemma en welke normen hun keuzes hierbij aansturen.

4. ONDERZOEKSMETHODE

Om te onderzoeken hoe de bewerkers omgaan met de spanning tussen het respect voor de canontekst en de gerichtheid op jonge lezers, wordt de brontekst

³ Het begrip 'canon' hanteer ik in de betekenis van Kümmerling-Meibauer (2003, p. 29): 'Als "Kanon" bezeichnet man generell ein Korpus von Werken, das entweder in mündlicher Überlieferung oder in schriftlicher Form festgehalten wurde und von einer Gemeinschaft [...] als besonders wertvoll und deshalb als tradierenswert anerkannt wird'.

⁴ Dat dergelijke opvoedende, sterk ideologisch gekleurde motivering geen uitzondering was, mag blijken uit het voorwoord bij een bloemlezing voor schoolgebruik uit 1922: '[G]een toch kan bogen op een heldendicht in proza, waar 't volk, en 't volk alléén, in zijn verschillende roerselen verzinnebeeld door enkele op den voorgrond tredende personen, "de" rol speelt, zijn eigen rol van lijdende, strijdende en zegepralende gemeenschap. En dit hebben onbewust begrepen de honderdduizenden Vlamingen die als kind of jongeling "De Leeuw van Vlaanderen" gelezen hebben, en dáárom is de invloed van dit boek van onovertroffen betekenis.' (Michelsen, 1922, z.p.)

⁵ Parlevliet wijst erop hoe dit dilemma leidde tot hevige discussies tussen voor- en tegenstanders van bewerkingen voor de jeugd. De eerste vonden bewerkingen noodzakelijk als een opstapje naar latere lectuur van de originele tekst, de tweede vonden bewerkingen een onverantwoorde verminking van of aanslag op het origineel. (Parlevliet, 2009, p. 60-61)

van Conscience vergeleken met de drie Nederlandstalige bewerkingen voor de jeugd. In dit geval doet zich een extra complicatie voor doordat er meerdere bronteksten zijn. Voor dit onderzoek zijn er twee van belang, de eerste uitgave van 1838 en de tweede (onder druk van de katholieken gewijzigde) druk uit 1843, waarop volgens Vanhoutte de meeste latere versies gebaseerd zijn (Vanhoutte, 2002, p. 467).⁶ Geen van de bewerkers geeft aan op welke versie hij of zij zich baseerde. Een verkennende comparatieve studie van de belangrijkste gewijzigde fragmenten (vooral die waarin de romance tussen Machteld en Adolf vorm krijgt) maakte duidelijk dat enkel de meest recente versie uit 1984 teruggaat op de eerste uitgave.

Om de veranderingen die de bewerkers aanbrengen gestructureerd in kaart te brengen, wordt in deze studie een beroep gedaan op het analysemodel dat Lambert en Van Gorp (1985) ontwikkelden voor het comparatieve onderzoek van vertalingen met hun bronteksten. Eerst worden de *preliminary data* onderzocht (informatie op titelpagina en omslag, voorwoorden enz.). Vervolgens wordt het macroniveau geanalyseerd (de lengte van de tekst, de indeling in hoofdstukken, grote weglatingen of toevoegingen, het gebruik van titels en de plaatsing en inhoud van de illustraties). Daarna wordt gefocust op het microniveau waarin de veranderingen bestudeerd worden op verschillende linguïstische niveaus. Bij deze analyse wordt gewerkt met geselecteerde fragmenten die de centrale thematische lagen van de roman illustreren (de Vlaams-nationale laag en de romantische laag) en waarin motieven voorkomen waarvan onderzoek uitwees dat ze extra gevoelig zijn voor adaptatie aan de jonge lezers: geweld (Joosen, 2012, p. 150; Van Coillie, 2013) en lichamelijke/seksualiteit (Parlevliet, 2009, p. 157-164).

Om de veranderingen op het microniveau te benoemen, wordt gebruik gemaakt van de vijf transformaties uit de klassieke retorica: weglating (*detractio*), toevoeging (*adiectio*), herschikking (*transmutatio*), vervanging (*immutatio*) en herhaling (*repetitio*). Deze laatste strategie heeft betrekking op wat in de bewerking uit de brontekst behouden blijft. Om deze transformaties te linken aan normen en waarden, wordt specifiek gefocust op linguïstische markeerdere. Voor dit laatste wordt gebruik gemaakt van inzichten uit de kritische

⁶ De uitgave van 1838 raadpleegde ik in de tekstkritische editie van Vanhoutte, uitgegeven bij Lannoo in 2002, de tweede druk van 1843 in de populaire editie door Office de Publicité (vroeger J. Lebègue & Cie). Over Lebègue, die in 1888 alle rechten kocht en ze behield tot 60 jaar na het overlijden van Conscience, zie Vanhoutte (2002, p. 473). De bronteksten duid ik verder aan met C 1838 en C 1843. Wanneer alleen spelling en leestekens verschillen, citeer ik enkel de uitgave van 1843 (in de editie van Lebègue).

linguïstiek van Fowler (1986) en de kritische discoursanalyse van Van Dijk (1997) en Fairclough (2003). Beide disciplines nemen aan dat syntactische en semantische keuzes in een tekst de waarden en overtuigingen reflecteren van de auteurs (bewerkers) en de sociale groepen waartoe ze behoren. Die waarden en overtuigingen worden duidelijk in wat de onderzoekers 'linguistic markers' noemen, zoals herhalingen, passieve of actieve werkwoorden, modale werkwoorden, verwijswaarden en evaluatieve adjectieven of bijwoorden.

De interpretatie van de bevindingen uit de *preliminary data*, het macro- en het microniveau, gebeurt in wat Lambert en Van Gorp (1985) de *systemic context* noemen. De bevindingen worden vergeleken en onderliggende normen worden geïdentificeerd. Daarbij worden verbanden gelegd met de ruimere literaire en maatschappelijke context.

5. PRELIMINARY DATA

Alle drie de bewerkingen hebben als titel *De leeuw van Vlaanderen*. Ze worden ook allemaal gepresenteerd als bewerkingen, zij het niet op dezelfde manier. De versies uit 1952 en 1984 vermelden de bewerker op de titelpagina, die van 1979 doet dat enkel in het colofon.

Zowel de bewerking uit 1952 als die uit 1979 maakt deel uit van een reeks. De eerste beklemtoint daarbij de aanpassing aan de jonge lezers: 'Gulden Sporen serie. Klassieke verhalen opnieuw aan de jeugd verteld'. De tweede plaatst het boek in het genre van het avonturenverhaal: 'Beroemde avonturen'. De uitgave uit 1984 doet dit indirect door op de achterkant andere titels te vermelden die bij dezelfde uitgever verschenen, zoals *De drie musketiers* en *Moby Dick*. Op het schutblad van de bewerking uit 1952 staat dat in dezelfde reeks ook al *De drie musketiers* verscheen.

De flapteksten van de bewerkingen uit 1979 en 1984 geven al iets bloot over de verschillende aanpak. De tekst uit 1979 bevat meer informatie en meer namen. Tegelijk valt de populariserende toon op, onder meer in de slotzin: 'Zij zullen de Fransen een lesje leren!' De flaptekst uit 1984 legt de benaming 'Guldensporenslag' uit en richt zich direct tot de lezer: 'In dit boek lees je hoe...'

Enkel de bewerking uit 1952 bevat een 'inleiding', die meteen heel wat verduidelijkt over het doel en de strekking van het boek. Ze opent met een korte

biografie van Conscience, waarin zijn Vlaamsgezindheid in de verf wordt gezet met evaluatieve adjectieven als ‘vurig’ en ‘geliefde’. De laatste alinea expliciteert de bedoelingen van de uitgevers en is gericht tot de volwassen bemiddelaar. Daarbij expliciteert de inleiding de dubbele motivatie van bewerkingen van jeugdklassiekers (ontspanning bieden voor de jonge lezer en hen laten kennismaken met de canon) en verbindt ze die met de overdracht van normen en waarden: ‘Het is de bedoeling van de uitgevers in deze Gulden Sporen serie een aantal verhalen te brengen in dezelfde geest als dit eerste deeltje, waaraan het geheel zijn naam ontleent. Enerzijds goede ontspanning in een vorm, die ook voor onze moderne jeugd geschikt is; anderzijds een voorlopige kennismaking met belangrijke boeken en gebeurtenissen uit het verleden en daardoor een zeer voorzichtige benadering van enkele dier waarden, die tot het onvervreemdbaar, onwaardeerbaar bezit van onze beschaving behoren.’ (1952, p. 6)

6. MACRONIVEAU

Het volgende overzicht van het aantal woorden in bron- en doeltteksten maakt meteen duidelijk hoe drastisch de bewerkers tewerk gingen. Ze hebben de brontekst tot de helft of minder gereduceerd. Bovendien nam geen enkele bewerker voetnoten uit de tekst van Conscience over, noch de opdracht, het voorwoord of de citaten boven de hoofdstukken uit de eerste druk.

TABEL 1:
Aantal woorden in bewerkingen van *De Leeuw van Vlaenderen*

Uitgave	Aantal woorden
C 1843	ca. 118.000 woorden (zonder voetnoten)
1952	ca. 37.450 woorden
1979	ca. 50.850 woorden
1984	ca. 41.850 woorden

De versie uit 1852 is niet alleen het kortst, ze wijzigt ook het meest drastisch de indeling in hoofdstukken. In plaats van de oorspronkelijke 24 hoofdstukken telt deze bewerking er slechts 11. Toch is geen enkel hoofdstuk volledig geschrapt. Wel zijn er enkele samengevoegd en zijn sommige gereduceerd tot enkele regels (hoofdstukken 15 en 16). De hele operatie komt neer op een grote vereenvoudiging, die typerend is voor veel jeugdbewerkingen van klassiekers (Parlevliet, 2009). De bewerking van 1979 vat hoofdstuk 12 in een

paar regels samen en voegt die bij hoofdstuk 11, waardoor er 23 hoofdstukken overblijven. De versie uit 1984 ten slotte telt evenveel hoofdstukken als het origineel, maar voegt het begin van het oorspronkelijke hoofdstuk 16 bij 15, waardoor het nieuwe hoofdstuk begint met het gesprek tussen Breydel en De Coninck dat bepalend zal zijn voor het verdere verloop van de gebeurtenissen.

Wat wel volledig geschrapt is in de drie bewerkingen, is het historische vervolg. Wellicht bevatte dit stuk voor de bewerkers te veel saaie historische informatie en was de nationalistische oproep op het einde te weinig gericht op het nieuwe, jeugdige publiek. In de bewerking uit 1952 is een passage uit dit vervolg wel in een ander hoofdstuk verwerkt, met name het fragment over het grote aantal gulden sporen dat op het slagveld gevonden werd. Hiermee sluit de tekst uit 1952 sterker aan bij de nationalistische inslag van het origineel.

De andere grotere weglatingen variëren van enkele regels tot meerdere pagina's. De bewerkers schrappen vooral fragmenten die de vaart uit het verhaal halen, waardoor jonge lezers zouden kunnen afhaken. Het gaat vooral om lange beschrijvingen, uitvoerige dialogen of monologen en auctoriale bespiegelingen. Soms laten de drie bewerkers dezelfde passages weg, maar vaak ook niet, of vat de ene bewerker samen waar de andere schrapt. Zowel beschrijvingen van de natuur als van interieurs en wapentuig sneuvelen, vooral als ze gepaard gaan met homerische beeldspraak. Monologen en dialogen worden het sterkst ingekort of geschrapt als ze gepaard gaan met veel pathetiek of hoofse taal die ver af staat van de beleavingswereld van de jonge lezers, zoals in het gesprek tussen Machteld en de gewonde Adolf uit hoofdstuk 6 (C 1843, p. 61-63 en C 1838, p. 80-83).

Een voorbeeld van een weglating van een auctoriale bespiegeling (van 66 regels) is die over de roeping van Pieter de Coninck uit hoofdstuk 18. Allicht oordeelden de bewerkers dat de geëxalteerde stijl en het hooggestemde register de passage moeilijk verteerbaar maakte voor jonge lezers uit de twintigste eeuw, met zinnen als de volgende: 'Sedert dit oogenblik had de Coninck maar één gevoel, maar ééne zucht in zijn hart behouden: uit het groote woord vaderland ontstonden al zijne gedachten, al zijne aandoeningen; belang, maagschap, rust, alles werd vergeten, om de liefde tot den Leeuwenbodem alleen in den wijden boezem te laten wonen.' (C 1843, p. 223)

Behalve literair-esthetische normen (het gebrek aan actie of herkenbaarheid en de 'opgeklopte' stijl) zijn ook pedagogische normen verantwoordelijk voor

weglatingen of grote inkortingen. Dat is vooral het geval bij passages met veel geweld, zoals het ophangen van enkele Clauwaerts, de moord op de moeder en zus van Jan Breydel of het gruwelijk doden van een verrader. Daarop wordt verder in het artikel dieper ingegaan.

Opmerkelijk is het verschil in de weergave van de Slag der Gulden Sporen (hoofdstuk 23). Terwijl de versie uit 1952 ca. 5100 woorden telt, tellen die van 1979 en 1984 er slechts ca. 3250, respectievelijk ca. 1600. In de versie van 1952 worden alleen enkele al te gruwelijke details geschrapt, zoals de beschrijving van de bebloede beenhouwers. In de bewerkingen van 1979 en 1984 worden hele passages weggelaten, zoals die over Willem van Saeftingen die de Franse banier bemachtigt, De St. Pol die probeert te vluchten of de Leliaerts die worden afgemaakt. Door deze verschillende aanpak komt de heldenstrijd van de Vlamingen in de bewerking van 1952 veel centraler te staan, wat aansluit bij de reekstitel en de bedoeling uit het voorwoord. In de lijn van deze bedoeling sluit ook het fragment waarin Breydel en De Coninck tot de adelstand worden verheven, veel dichters aan bij de brontekst dan in de versies van 1979 en 1984. De passage krijgt ook een aparte illustratie, die nog sterker in de verf zet hoe moed, opoffering en vooral vaderlandsliefde worden beloond.

Nog opmerkelijk op macroniveau zijn de toegevoegde titels boven de hoofdstukken in de bewerking van 1952, die een typische aanpassing zijn aan de jonge lezers. Ze wekken vooral spanning op: 'Vreemde overheersers', 'Hoog bezoek' of 'Wraak en redding'. Overigens valt op dat geen van de drie bewerkingen grote toevoegingen (van meer dan een paar zinnen) bevat, een praktijk die nochtans helemaal niet ongebruikelijk is in bewerkingen van klassiekers voor de jeugd (Parlevliet, 2009).

Alle drie de jeugdbewerkingen bevatten illustraties en een actietafereel op de voorkant, wat de boeken meteen het uiterlijk van een jeugdboek geeft. Zowel het aantal als de aard van de illustraties verschilt echter. De versie uit 1952 bevat twaalf illustraties, die duidelijk in dienst staan van de Vlaamse strijd. De helft van de prenten beeldt Breydel en/of De Coninck af en zowel de kaft als twee binnenillustraties en een kleinere illustratie op het schutblad tonen de Leeuw in volle actie. De bewerking uit 1979 telt dertien illustraties, die echter volledig andere scènes afbeelden, weliswaar ook vooral actietaferelen (zoals de zoon die de beul neersteekt op het schavot of de Franse ruiters die in het moeras zakken) maar ook enkele emotionele passages (bijvoorbeeld Machteld en de priester bij de gewonde Adolf, wat de romantische slotpassage

versterkt). De versie uit 1984 bevat zes illustraties in de voor die jaren populaire stripstijl (die doet denken aan *De Rode Ridder* van Willy Vandersteen). De illustrator plaatst de figuur van Machteld duidelijk meer op de voorgrond (ze komt voor op vier van de zes illustraties) en legt daardoor meer nadruk op het romantische thema.

7. MICRONIVEAU

Op het microniveau worden fragmenten geanalyseerd die de verschillende aanpak van de drie bewerkers illustreren. De fragmenten zijn geselecteerd omdat ze kernpassages bevatten uit de twee centrale lagen in de roman: de Vlaams-nationale laag en de romantische laag of omdat ze handelen over traditioneel heikele onderwerpen in bewerkingen voor jonge lezers: geweld en erotiek/lichamelijkheid.

7.1. DE VLAAMS-NATIONALE LAAG

Uit de analyse van het macroniveau bleek dat in de drie bewerkingen passages geschrapt zijn waarin het Vlaams-nationale thema aan bod komt. Dit is onder meer het geval in redevoeringen van Gwijde en De Coninck die in de versie uit 1984 worden weggelaten en in die uit 1952 en 1979 worden ingekort, of in verscheidene auctoriale commentaren waarin de heldenmoed van de Vlamingen bezongen wordt (bijvoorbeeld in C 1838, p. 331-332). Deze weglatingen betekenen echter geenszins dat het nationalisme uit de bewerkingen verdwenen is. In de drie versies blijft de heroïsche strijd van het kleine Vlaanderen tegen het grote Frankrijk centraal staan. Het is een strijd van ‘dappere Vlaamse burgers en edellieden’ tegen de ‘Franse bezetters’, zoals de flaptekst uit 1984 stelt, of van de helden Pieter de Coninck, Jan Breidel en Robrecht de Béthune, de ‘Leeuw van Vlaanderen’, die volgens de flaptekst uit 1979 de Fransen ‘een lesje zullen leren’. De inleiding uit 1952 stelde de bewerking het meest expliciet in dienst van de Vlaamse strijd (zie hierboven).

Op macroniveau werd duidelijk dat de bewerking van 1952 sterker de Vlaams-nationale strekking bewaart. Een analyse op microniveau laat zien dat ze die af en toe zelfs versterkt. Soms voegt de bewerkster een bijzin toe in de typering van personages, die het leed dat de Vlamingen werd aangedaan in de verf zet. Zo

wordt over De Chatillon gepreciseerd dat hij ‘de Vlamingen zoveel leed had berokkend’ (1952, p. 100) en wordt de verrader Brakels getypeerd als een man ‘die zo diep gezonken was, dat hij zijn vaderland had verraden’ (1952, p. 82). Elders worden evaluatieve adjectieven toegevoegd die het contrast tussen de dappere Vlamingen en de slechte Fransen in de verf zetten zoals in ‘Want Van Arckel had besloten, de Vlamingen bij te staan in hun strijd tegen *de wrede, onedelmoedige* Fransen’ (1952, p. 92; mijn cursivering). Nog elders beklemtoont een toegevoegd uitroepteken de Vlaamse zaak. Als de Leeuw op het slagveld verschijnt, luidt het in de brontekst uit 1843 over zijn wapenschild: ‘en op zijne borst was een rood kruis geschilderd. Boven dit teeken, op zwarten grond, stond het woord “Vlaanderen” in groote zilveren letteren te lezen’ (C 1843, p. 308). In 1952 is niet alleen het teken veranderd, maar ook een uitroepteken toegevoegd: ‘Op zijn borst, op een gouden ondergrond, prijkte de zwarte Vlaamse leeuw!’ (1952, p. 102) De versie uit 1979 volgt trouw de brontekst en die uit 1984 schrapt de verwijzing naar het wapenschild.

Ook de aanpassingen in de volgende passage zijn subtiel. Daarin uit Jan Breydel tegen Pieter De Coninck zijn woede en frustratie over het nakende bezoek van Johanna van Navarra aan Brugge.

- “Wel. u. koning Philippe le Bel en de vervloekte Johanna van Navarra komen morgen te Brugge.” (C 1843, p. 71; vgl. C 1838, p. 90)
- “Er is nieuws, man! Philippe le Bel komt met die heks van een Johanna en een hele troep Frans gespuis morgen een bezoek aan ons Brugge brengen.” (1952, p. 29)
- “Waar het om gaat, is dat Philippe en de vervloekte Johanna van Navarre morgen in Brugge komen.” (1979, p. 49-50)
- “Koning Filips en dat loeder van een Johanna komen morgen naar Brugge voor een bezoek.” (1984, p. 36, 38)

Het valt meteen op dat de versie van 1979 het dichtst bij de brontekst blijft. Alleen het begin van de tussenkomst is aangepast aan de moderne spreektaal. Zowel de bewerker uit 1952 als die uit 1984 typeren Johanna van Navarra herkenbaarder voor de jonge lezers, als ‘heks’ en als ‘loeder’, waarbij ze ook de historische familienaam schrappen. De bewerker uit 1952 versterkt echter het contrast met de slechte Fransen door de toevoeging ‘en een hele troep Frans gespuis’ en zet bovendien de Vlaamse eigenheid in de verf door het bezittelijk voornaamwoord ‘ons’ toe te voegen voor ‘Brugge’.

Ten slotte vervangt de bewerker uit 1952 af en toe het woord Vaderland door ‘Vlaanderen’, waar de bewerker uit 1979 de brontekst volgt en die uit 1984 de term vaker schrapt.

- “O, God!” riep zij, “het vaderland is vrij! – De Franschen zijn verslagen! En mijn vader, u bezit ik weder! Dan zullen wij nog in ons schoon Wijnendaal terugkeeren.” (C 1843, p. 329)
- “Vlaanderen vrij! juichte Machteld door haar tranen heen. “De Fransen weg! O God, ik dank U! Blijf je nu altijd bij ons, vadertje?” (1952, p. 109)
- ‘O, God! riep ze toen uit. ‘Het vaderland is vrij! De Fransen zijn verslagen! En ik heb mijn vader terug. Nu gaan we terug naar Wijnendaal, ...’ (1979, p. 151)
- Machteld kroop op zijn schoot en luisterde naar zijn verhalen. De zorgen vielen van haar af. “Ik ben zo blij dat u weer terug bent!” verzuchtte ze. “Nu kunnen we naar Wijnendale terug gaan en wordt alles weer net als vroeger.” (1984, p. 122-123)

Een vergelijking van de fragmenten maakt duidelijk hoe de bewerking uit 1979 opnieuw heel dicht bij de brontekst blijft, terwijl die uit 1952 en 1984 meer aanpassingen voor de jonge lezers bevatten, met toevoegingen die de emotionele band tussen vader en dochter in de verf zetten.

De sterkere nadruk op de Vlaams-nationale thematiek in de bewerking van 1952 valt te verklaren uit de andere culturele context waarin de bewerkingen verschenen, en vooral uit de veranderde positie van de Vlaamse Beweging. In de jaren 1950 kende het Vlaams-nationalisme een heropleving. Kristallisatiepunt vormde de talentelling van 1947, waardoor Vlaanderen opnieuw een aantal gemeenten dreigde te moeten afstaan aan de Franstaligen. Het waren culturele verenigingen die in het verzet het voortouw namen en de Vlaamse kwestie losmaakten uit de strikt politieke invloedssfeer. Tegelijk kreeg de beweging impulsen door demografische, economische en sociale evoluties. De Vlaamse bevolking nam toe, de economie leefde op en de intellectuele middenlaag breidde uit: allemaal factoren die het Vlaamse bewustzijn versterkten (De Schryver, 1998, p. 72-73). De *Nieuwe Geschiedenis van België* spreekt zelfs over de ‘fantastische en mobiliserende heropleving van de Vlaamse beweging’ (Dujardin e.a., 2009, p. 1430). Binnen die cultureel geïnspireerde beweging speelde het culturele erfgoed, waaronder een klassieker als *De Leeuw van Vlaenderen*, een belangrijke rol. De inleiding van de

bewerking van 1952 verbindt de uitgave overigens met de viering van 650 jaar Slag der Gulden Sporen.

In de jaren 1970 en 1980 heerste er een heel ander klimaat, waarbij de Vlaamse Beweging gestaag vorderingen maakte in haar streven naar meer autonomie (De Schryver, 1998, p. 79). De Guldensporenromantiek kreeg in 1973 ‘een officiële plaats in het Vlaams volkslied, de Vlaamse Vlag en de Vlaamse feestdag’ (Dujardin e.a., 2009, p. 1744) en de Vlaamse overheid zou zich definitief losrukken uit de ‘romantisch-flamingantische retoriek’ na de nieuwe staatshervorming van 1980 (Dujardin e.a., 2009, p. 1750-1752). Toch zou de Vlaamse Beweging een voorliefde aan de dag blijven leggen voor het Vlaamse erfgoed, al werd dat in kunstmiddens niet langer ingezet als middel in de Vlaamse strijd. De bewerkingen uit 1979 en 1984 konden dan ook veel moeilijker inspelen op dit nationalisme. Ze zijn veel meer te zien als commerciële producten die aansloten bij het populaire genre van het historische avonturenverhaal (Hofman, 1983, p. 3) en kaderden in succesrijke reeksen met bewerkingen van klassiekers voor de jeugd. Na 1960 waren chauvinisme en nationalisme overigens bijna uit de Nederlandse historische jeugdromans verdwenen (Dasberg, 1981, p. 227).

7.2. DE ROMANTISCHE LAAG

Behalve door de heldhaftige strijd van de Vlamingen tegen de Franse bezetters wist Conscience in zijn roman de lezers ook te boeien door de romance tussen Adolf en Machteld. Vooral in deze romantische laag heeft de katholieke censor drastisch ingegrepen. In zijn eerste versie typeert Conscience de romance als heel passioneel, met veel hyperbolen, omhelzingen en tranen. In de tweede versie zijn zo goed als alle expliciete verwijzingen naar hun liefde weggewerkt. De woorden ‘beminde’ en ‘geliefde’ zijn systematische geschrapt of vervangen door ‘vriend’ of ‘broeder’ en ook woorden als ‘kussen’ of ‘driftig’ zijn verwijderd.

Doordat enkel de bewerking uit 1984 teruggaat op de eerste versie, valt te verwachten dat alleen daar de liefde tussen Adolf en Machteld geëxpliciteerd wordt, terwijl die in de bewerkingen van 1952 en 1979, die aansluiten bij de tweede versie, enkel gesuggereerd wordt. Dat blijkt inderdaad het geval, maar tegelijk bevatten de romantische passages veranderingen die wijzen op aanpassingen aan de jonge lezers of aan veranderde denkbeelden over de vrouw.

Bij haar eerste optreden typeert Conscience Machteld als volgt:

Nochtans boezemde Machteld geene liefde in; alhoewel zy als een kind mocht aenzien worden, hadden hare wezenstrekken die statigheid in zich, welke den eerbied der mannen dwingend afeischt en nimmer toelaet dat eene vermetele liefde zich in hunnen boezem wortelde. [...] By poozen veranderde het purper harer wangen in brandend rood, en dan liep eene gelyke kleur over gansch haer aenzicht, als of zy om iets beschaemd werd. Nochtans was het door dit gevoelen niet dat de maegd bloosde; want het was merkbaer dat het rood op hare wangen niet kwam, dan op het oogenblik dat Adolf van Nieuwland, met zyne liefdevolle blikken, haer zyne aanbidding smeekend toedroeg. (C 1838, p. 33).

De jeugdbewerking van 1984 is niet alleen veel korter en minder hoogdravend verwoord, ze verraad ook een heel andere kijk op Machteld als vrouw:

Al heel wat ridders waren op slag verliefd op haar geworden, maar Machteld had nooit aandacht aan hen besteed. Ze was zelfverzekerd, net als haar vader en liet zich door niets of niemand van de wijs brengen. Behalve als Adolf naar haar keek. Dan bloosde ze en werden haar roze wangen dieprood. (1984, p. 15)

Machteld wordt getypeerd als ‘zelfverzekerd’ en de vergelijking met een kind is geschrapt, net als het afdingen van eerbied bij de mannen. Bovendien is de uitdrukking ‘liefde inboezemen’ vervangen door het voor jonge lezers meer herkenbare ‘verliefd worden’. Dit gebeurt overigens meermaals in de bewerking, wat wijst op een bewuste aanpassing aan het jeugdige publiek. Zo vervangt de bewerker de zin ‘Nooit had zy de liefde gekend en wist nog niet recht wat dat woord betekende’ (C 1838, p. 57) door ‘Nooit eerder was ze verliefd geweest en ze wist zich geen houding te geven in de ziekenkamer’ (1984, p. 24).

Ook door de zware hyperbolen en romantische vergelijkingen te schrappen, brengt de bewerker in 1984 de gevoelens dichterbij de jonge lezer van zijn tijd. Ten slotte bevordert de gewijzigde focalisatie de inleving:

- De bleekheid, die op Adolf’s gelaet gekomen was, en de ontsteltenis, die hem zoo zichtbaer had bevangen, hadden haer gezegd: gy zyt leelyk, uwe uitgeteerde wangen verschrikken, uwe verdoofde oogen boezemen vrees en afgryze in, de man zelf, dien gy bemint, heeft

voor uwen doodenblik gesidderd!’ [...] Adolf zal my niet meer beminnen, dacht zy: wie de geurige roos lief heeft raept derzelver gele bladen niet op, wanneer zy door den wind in het dal verstrooid zyn. (C 1838, p. 266)

- “Adolf schrok van mij, hij vindt me lelijk en mager en hij houdt niet meer van mij”, hamerde het door Machteld heen en ze sloot vertwijfeld haar ogen. Toen ze weer opkeek, lag Adolf op zijn knieën voor haar en streelde haar handen en haar wangen. Ze omhelsden elkaar alsof er niets veranderd was. (1984, p. 96)

De beschrijving van de passionele omhelzing die hen ‘in minnegloed’ deed verdwalen, schrapt de bewerkster helemaal.

In de versie van 1843 wordt in bovenstaand fragment uitzonderlijk het woord ‘beminnen’ bewaard, al voegt Adolf er meteen aan toe dat hij altijd Machtelds ‘vriend en broer’ zal blijven. De bewerkster uit 1952 schrapt de woorden ‘lelijk’ en ‘broer’ en maakt de passage zo iets meer inleefbaar. De bewerking uit 1979 blijft ook hier dicht bij de brontekst.

- “Ik ben leelijk, niet waar, Adolf?” zuchtte zij. “Gij zijt bang van mij, – gij zult mij niet meer als te voren beminnen!” [...] Altijd, altijd zal ik uw vriend en broeder zijn, Machteld.” (C 1843, p. 229)
- “Ik ben erg veranderd, nietwaar Adolf? Je had mij bijna niet herkend... [...] Kom, ik ben toch je vriend en zal het altijd zijn. Ik breng je goed nieuws!” (1952, p. 72-73)
- “Ik ben lelijk, hé, Adolf?” zuchtte ze. “Je bent bang voor me.” [...] Maar ik blijf altijd je vriend en broer, Machteld.” (1979, p. 121)

Een van de passages die het grondigst door de censor zijn aangepakt, is die waarin Machteld bij de zieltogende Adolf komt. In Consciences versie uit 1838 vergeet ze op dat moment ‘de schaemte en de zedigheit harer kunne’ en overdekt ze haar geliefde met kussen en tranen. Als bij wonder voelt Adolf zich vervolgens herleven. Ook in de bewerking van 1984 vergeet Machteld iedereen om zich heen en bedekt ze Adolfs gezicht met kussen. Maar Van den Heuvel kort het fragment wel duchtig in door alle hyperbolen en de meeste adjectieven te schrappen en de gedachten aan de hemel en de gebeden weg te laten, die de inleving voor de jonge lezer in de jaren tachtig al te zeer in de weg stonden. Bovendien maakt ze ook in dit fragment Machteld actiever door haar meer aan het woord te laten en haar gedrag te typeren met woorden als ‘felheid’ en ‘vastbesloten’.

In de tweede versie van *Conscience* is de rol van de priester, die bij het hele gebeuren aanwezig is, sterker (C 1843, p. 333-334). Omdat Machteld er geen rol van betekenis speelt, komt Adolfs herstel veel meer over als een wonder Gods. Machtelds kussen en strelingen zijn zorgvuldig weggewerkt, net als elke andere expliciete verwijzing naar de liefde tussen haar en Adolf. Dit blijft zo in de bewerkingen van 1952 en 1979.

Door de passionele liefde voor te stellen als een verliefdheid, maakt de bewerker in 1984 het verhaal in elk geval meer inleefbaar voor jonge lezers. Toch blijven de mogelijkheden voor identificatie beperkt, zeker in vergelijking met realistische jeugdromans uit de jaren zeventig en tachtig van bekende auteurs als Miep Diekmann, Jan Terlouw, Gerda van Cleemput of Gaston Van Camp. Ook het genre van het historische verhaal voor de jeugd was overigens ingrijpend veranderd: het was losgekomen van het nationalisme, koos voor gewone mensen in plaats van helden, besteedde meer aandacht aan de psychologie van de personages en gaf een kritischer kijk op het verleden (Hofman, 1983, p. 4; Bekkering, 1989, p. 310-311). Om aan te sluiten bij de psychologisering van de nieuwe jeugdroman had de bewerker de karakters van Machteld en Adolf meer moeten uitdiepen, met de emoties en de spanningen die gepaard gaan met het volwassen worden.

Bij andere klassiekers voor de jeugd gebeurde dat wel, bijvoorbeeld in bewerkingen van *Beatrijs* (Parlevliet & Van Coillie, 2013). Dat dit hier niet gebeurd is, ligt mogelijk aan het genre waar *De Leeuw van Vlaenderen* toe behoort, de historische avonturenroman. De reekstitel van de bewerking uit 1984 ‘Beroemde avonturen’ wijst er duidelijk op dat de uitgever het boek binnen dit genre plaatst. Een belangrijk kenmerk van dit avonturenverhaal is de held: ‘In samenhang met avontuur duikt altijd het begrip “held” op, met de eigenschappen “dapper” en “grootmoedig”.’ (Bekkering, 1989, p. 332). Binnen het genre van het heldenverhaal spelen vrouwen geen rol van betekenis. Hun functie ontlenen ze aan de mannelijke held (Hourihan, 1997, p. 156-158).

Ook de bewerkingen van 1952 en 1979 behoren tot reeksen klassieke avonturenverhalen, plaatsen de helden Jan Breydel, Pieter de Coninck en de Leeuw centraal en brengen vooral actie. In de jaren 1950 was het historische avonturenverhaal nog bijzonder populair, getuige daarvan de *Rode Ridder*-reeks, opgestart in 1953. Dat Machteld in de jeugdbewerkingen van 1952 en 1979 veel passiever is dan in de bewerking uit 1984, ligt op de eerste plaats aan het feit dat deze bewerkingen teruggaan op de tweede versie van *Conscience*. Toch zal ook de tijdsgeest een rol gespeeld hebben, zeker in 1952, waarin er

nog nauwelijks sprake was van de emancipatie van de vrouw. Dat de bewerker toch gevoelig was voor veranderde normen blijkt doordat de aanduiding ‘zwakke schepsels’ systematisch geschrapt is.

7.3. DE TABOES: GEWELD EN EROTIEK

In *De Leeuw van Vlaenderen* legde Conscience een voorkeur aan de dag voor epische gevechtstaferelen met veel actie en bloederige details. Wat dit betreft verschillen de eerste en de tweede versie van zijn roman nauwelijks. Klaarblijkelijk had de katholieke censor veel minder moeite met geweld dan met passionele liefde. Bij de bewerkers voor de jeugd blijkt het geweld wel in mindere of meerdere mate problematisch. In de drie teksten wordt het geweld afgezwakt, al gebeurt dat in de ene bewerking veel drastischer dan in de andere. Onderstaande tabel maakt duidelijk hoe de bewerkers het geweld in 37 gewelddadige taferelen hebben aangepakt. Het gaat om gevechtstaferelen met veel bloed, maar ook gruwelijke passages zoals die waarin Jan Breydel zijn paard dwingt om dode Fransen te vertrappelen, of waarin hij twee soldaten wurgt.

TABEL 2:
Scènes met geweld in drie bewerkingen

	1952	1979	1984
Bewaard	1	8	4
Geschrapt	30	19	17
Sterk ingekort (meerdere zinnen geschrapt)	2	1	6
Licht ingekort	1	5	5
Vervangen (afgezwakt)	3	4	5

Uit de tabel blijkt meteen dat de gewelddadige passages zelden onveranderd worden overgenomen. Ofwel worden ze volledig weggelaten (vaak geschrapt in een groter fragment, waardoor het moeilijk is om uit te maken of de auteur bewust het geweld wou schrappen), ofwel worden ze ingekort. Hierbij gaat de versie uit 1952 het verst. 30 van de 37 passages met expliciet geweld worden geschrapt, tegenover 19 in 1979 en 17 in 1984.

Een analyse van enkele fragmenten op microniveau verduidelijkt de verschillende strategieën van de bewerkers. Een eerste fragment beschrijft de

gruwelijke dood van De Chatillon. In geen enkele jeugdbewerking is de passage geschraapt, maar ze wordt wel op heel verschillende manieren bewerkt.

- [...], hieuw hij hem zoo verschrikkelijk op het hoofd, dat hem een groot gedeelte der wang te gelijk met het stuk van zijnen helm ontviel. Het bloed vloeyde op zijne schouders, en hij wilde zich nog verweren, maar twee krachtige slagen wierpen hem uit den zadel tusschen de voeten der paarden. De Vlamingen trokken hem daaruit, en hem achter de slagorde gesleurd hebbende, hakten zij hem aan stukken, terwijl zij hem zijne wreede vervolging razend verweten. (C 1843, p. 304; C 1838, p. 347)
- [...] en hieuw hem zo verschrikkelijk op het hoofd, dat er een stuk van zijn helm afsprong. Nog twee slagen en de Chatillon, die de Vlamingen zoveel leed had berokkend, viel uit het zadel. Hij had zijn dwingelandij met de dood bekocht. (1952, p. 99-100)
- [...] sloeg Adolf hem zo verschrikkelijk op het hoofd dat de Fransman een groot gedeelte van een wang tegelijk met een stuk helm verloor. Het bloed vloeyde op zijn schouders en hij wilde zich nog verweren, maar twee krachtige slagen wierpen hem uit het zadel tussen de paarden. De Vlamingen trokken hem weg en hakten hem in hun razernij in stukken. (1979, p. 144)
- ‘Graaf Gwijde liep gevaar maar Adolf van Nieuwland sloeg de Chatillon zo hard met zijn zwaard op de helm, dat hij gewond van het paard viel. De mannen van Gwijde hakten hem woedend in stukken, maar werden aan de andere kant aangevallen door de Clermont en zijn mannen. (1984, p. 119)

In de versie uit 1952 valt het gruwelijke detail van de wang weg, evenals het bloed (dat overigens vrijwel overal in deze versie wordt weggewerkt) en het aan stukken hakken. De versie van 1979 blijft ook hier dicht bij de brontekst. De taal is geactualiseerd, maar verder worden alleen enkele woorden op het einde geschraapt. Opnieuw is de versie uit 1984 het meest vrij. Net als in de bewerking van 1952 zijn het detail van de wang en het bloed geschraapt, maar het aan stukken hakken wordt wel bewaard.

Een tweede fragment maakt melding van het vermoorden van ouden, vrouwen en kinderen, met daarbij het gruwelijke detail dat hun lijken zonder begrafenissen aan de roofvogels worden overgelaten.

[...] begingen zij de gruwelijkste euveldeeden, welke men in den oorlog plegen kan. [...] Ouderdom noch kunne werd geëerbiedigd, vrouwen

en kinderen vermoord en hunne lijken zonder begrafenis den roofvogelen overgelaten. (C 1843, p. 269-270)

De bewerker uit 1952 schrapt beide zinnen (p. 88), terwijl die uit 1979 alleen de algemene aanduiding behoudt en de gruwelijke details weglaat: '[...] en begingen daarom de gruwelijkste wandaden die men in de oorlog kan bedrijven.' (1979, p. 135)

In zijn eerste versie beschrijft Conscience deze passage nog veel plastischer en wijst hij ook op verkrachtingen.

Ouderdom noch kunne werd geëerbiedigd, vrouwen en kinderen verkracht of vermoord en hunne lyken zonder begrafenis den roofvogelen overgelaten. [...] Zy doopten hunnen zweerden in het onnoozel bloed van zuigelingen, en onteerden met vloekbare onkuischheid de weerlooze maegd wier vader zy in hare tegenwoordigheid gedood hadden. (C 1838, p. 313-314)

Opmerkelijk is dat de bewerker uit 1984 wel de gruwelijke details bewaart (ook het vermoorden van zuigelingen), maar de verkrachtingen vervangt door een 'onschadelijke' algemene formulering, wat erop wijst dat voor deze bewerker seksualiteit een groter taboe is dan geweld:

en liet hen alle gruweldaden begaan die men maar kan begaan in een oorlog, maar die met een eerlijke strijd niets te maken hebben. [...] Oude mensen, vrouwen en kinderen werden op gemene wijze vermoord en op straat gesmeten, zodat ze door dieren werden aangevreten. Onschuldige zuigelingen werden aan degens geregen en de Fransen bezwoeren dat het alle Vlamingen zo zou vergaan. (1984, p. 112)

Overigens worden in de jeugdbewerking uit 1984 alle verwijzingen naar verkrachtingen geschrapt of vervangen door minder expliciete aanduidingen zoals 'en hebben zelfs geen eerbied voor onze vrouwen' (p. 38). Deze censuur had de katholieke censor ook toegepast in Conscience's tweede versie, waarin alles wat indruiste tegen het zesde gebod vakkundig was weggewerkt. Daarom is er ook in de bewerkingen uit 1952 en 1979 geen spoor meer van te vinden.

De beruchtste scène waarin geweld en erotisch gecombineerd worden, is die uit de eerste versie van *De Leeuw van Vlaenderen* waarin een Franse soldaat de zus van Jan Breydel wil aanranden, wat haar moeder verijdelt door haar te doden.

By het aenschouwen dier bekoorlyke wezenstrekken drong een boosaerdige minnelust in zynen boezem, hy sprong driftig vooruit, omvatte de maegd met eenen arm, terwyl hy in de andere hand eenen degen hield, en rukte zyn slagoffer uit de armen der huilende vrouw.

[...]

De Soldanier, die hare dochter in de armen hield, wierp op dit oogenblik het haer van de wangen der maegd,- plaetste zynen mond op haer ontverwd gelaet en zoende haer zoo driftig, dat de ooren der stervende moeder het geluid er van ontvingen. Op het gezicht dier schennis kreeg zy het leven terug: [...] Zy stiet het mes dat zy uit hare tasche getrokken had, by herhaelde malen in de borst harer dochter [...] (C 1838, p. 226-227)

In de bewerking van 1984 is elke verwijzing naar de op seks beluste soldaat verdwenen. De passage is sterk ingekort en het is niet langer de moeder die haar dochter doodt, maar ze worden beiden door de soldaten vermoord:

De moeder van Jan Breydel en zijn zus hadden zich daar verstopt, samen met een jonge beenhouwersgezel. Ze werden net zo lang door de Franse degens doorstoken, tot ze helemaal leeg gebloed waren. (1984, p. 81)

In de tweede versie van *De Leeuw* zijn zowel de ‘minnelust’ als de driftige kus geschrapt. De moeder doodt hier ook haar dochter niet meer, maar valt de soldaat aan, waarop hij eerst haar en daarna haar dochter vermoordt (C 1843, p. 191-192). In de bewerking van 1952 is de hele scène weggelaten: er wordt niet gerept over de dood van Breydels moeder en zuster (1952, p. 62). Ook in 1979 is de scène weg. De dood van Breydels moeder en zus wordt enkel nog kort vermeld verder in de tekst: ‘Ontelbare Vlamingen werden die dag vermoord... onder hen de moeder en een zuster van Jan Breidel.’ (1979, p. 104).

In een ander berucht fragment typeert Conscience in onverbloemde bewoordingen het gruwelijke karakter van Johanna Van Navarre:

Onder anderen gebood zij hem, dat men de borsten van al de Vlaamsche zeugen afsnijden en alle hunne biggen met het zwaard doorspeten zou [...] (C 1843, p. 235; vgl. C 1838, p. 279)

De bewerkers vinden deze taal blijkbaar ongepast voor hun jonge lezers. In 1852 en 1979 wordt het fragment geschrapt, in 1984 wordt de ongepaste taal geneutraliseerd:

[...] om hem uitgebreid te vertellen hoe hij de Vlaamse mannen, vrouwen en kinderen af moest slachten. Haar plannen waren te gruwelijk om hier te beschrijven. (1984, p. 100)

De microanalyse van de fragmenten met geweld of erotiek maakt duidelijk dat alle bewerkers aanpassingen doorvoeren, maar wel op verschillende manieren en in verschillende mate. Alle drie houden ze rekening met normen die bepalen wat toelaatbaar is voor hun jonge lezers. In het afzwakken van het geweld gaat de bewerkster uit 1952 het verst. Hij schrapt bijna alle geweldadige passages, behalve in de beschrijving van de Slag der Gulden Sporen, waarin hij enkel de meest bloederige passages inkort. De bewerksters uit 1979 en 1984 schrappen veel minder fragmenten met geweld, al werken ook zij de gruwelijkste details weg. Ze verschillen op dit vlak weinig, de bewerkster uit 1984 bewaart wel meer details.

Dat het geweld niet volledig geschrapt wordt, is op de eerste plaats te danken aan het genre van het heldenverhaal, waarin het optreden van de held vaak gewelddadig en roekeloos is (Hourihan, 1997, p. 17). Dat het meer aanwezig is in de versies uit 1979 en 1984, heeft mogelijk te maken met evoluties in de jeugdliteratuur, die in de jaren zeventig grondig veranderde. De literatuur voor de jeugd moest uit haar besloten, veilige wereldje komen en over de 'echte' werkelijkheid gaan, waarin ook dood, agressie én seks thuishoorden. Het was de bloeitijd van de zogenaamde probleemboeken (Holtrop, 1989, p. 437- 454; Van Coillie, 2007, p. 362-366). Toch blijkt erotiek in de onderzochte bewerkingen een taboe, ook in die van 1984, al gaat die terug op de ongekuiste eerste versie van Consciences boek. Mogelijk biedt ook hier het genre een verklaring: in het klassieke avonturenverhaal voor de jeugd heeft erotiek geen plaats. Maar ook de uitgever kan een rol gespeeld hebben: Deltas is een populaire uitgeverij voor het grote publiek die vooral 'onschuldige' bestsellers verspreidt, onder meer via warenhuizen.

7. CONCLUSIE

De analyse van zowel paratekst als macro- en microniveau maakt duidelijk dat de bewerkster uit 1979 op een heel andere manier omgaat met het typische dilemma om canonwerken te bewerken voor de jeugd. Zijn bewerking blijft veel dichterbij de brontekst dan die uit 1952 en 1984, toch in de stukken die hij bewaart. Op microniveau kiest hij duidelijk voor repetitio. Binnen de zinnen die hij bewaart, schrapt, vervangt, splitst en herschikt hij veel minder dan

de anderen. Op dit niveau blijkt het respect voor de brontekst voor deze bewerker belangrijker dan de gerichtheid op de jonge lezer. Mogelijk wou de bewerker zich hiermee onderscheiden van de vorige jeugdbewerking of was dat een optie van de uitgever, Spectrum, die zich minder toelegt op uitgaven voor de jeugd. De bewerker moderniseert de taal wel, maar behoudt veel meer moeilijke, abstracte formuleringen zoals ‘bittere scherts’ (p. 57), ‘met verdoe-menis gestraft worden’ (p. 90), ‘kleinhartige dwingelandij’ (p. 99) of ‘God van de heirkrachten’ (p. 150). Hij bewaart ook meer historische namen en informatie, tot Latijnse benamingen toe (p. 44).

Op macroniveau is de aanpassing aan het jeugdige publiek wel duidelijk. Nog meer dan de anderen schrapt Zwiers grote stukken tekst die de vaart uit het verhaal kunnen halen, één keer zelfs bijna een volledig hoofdstuk. Anderzijds waren dergelijke inkortingen ook in uitgaven voor het grote publiek niet ongebruikelijk, zoals blijkt uit de populaire uitgave uit de Reinaert Reeks van de Arbeiderspers uit de jaren vijftig. Soms kort Zwiers gewelddadige passages ook in, al doet hij dat minder drastisch dan De Bruijn in 1952. De normen over wat voor jonge lezers toelaatbaar was, waren duidelijk veranderd. Dat deze bewerking op het vlak van de romance en de psychologische uitdieping van de karakters beperkt bleef, valt wellicht te verklaren door het avontuurlijke karakter van de reeks waartoe het boek behoorde.

Voor de bewerkers uit 1952 en 1984 is de gerichtheid op de jonge lezers duidelijk belangrijker dan het respect voor de brontekst. Zij passen hun tekst veel sterker aan, niet alleen op macro- maar ook op microniveau. Daarbij stemmen ze zowel de woordkeus als de syntaxis duidelijker af op hun publiek. Ze vervangen de meeste abstracte of verouderde woorden en schrijven kortere zinnen (gemiddeld 11.4 woorden per zin in 1952, 12.8 in 1984 en 21 in 1979).⁷ De bewerker uit 1952 gebruikt bovendien meer verkleinwoorden. Ook inhoudelijk is de bewerking uit dat jaar sterker aangepast aan opvoedkundige normen: in deze versie ‘sneuvelen’ de gewelddadige passages het vaakst en wordt de jonge lezer dus het sterkste ‘afgeschermd’. Het Vlaams-nationale karakter van de roman is daarentegen wel duidelijker bewaard gebleven dan in de andere bewerkingen, waarmee het boek inspeelt op de heropleving van de Vlaamse Beweging in die jaren. Ook hier heeft de uitgever mogelijk een rol gespeeld. De Nederlandsche Boekhandel stond in de naoorlogse periode bekend als een belangrijk uitgever van publicaties van en over de Vlaamse Beweging. Vlaanderen was overigens in die jaren een belangrijk thema in de

⁷ Telling gebaseerd op het gesprek tussen Breidel en De Coninck uit hoofdstuk 6.

Vlaamse jeugdliteratuur (Ghesquiere en Van Coillie, 1996, p. 196). Vanaf de jaren 1970 was de nationalistische tendens zo goed als verdwenen uit de literatuur voor jonge lezers.

Het meest afwijkend van de brontekst is de bewerking uit 1984. Dat kan vreemd lijken omdat net die bewerking teruggaat naar de eerste versie van *Consciences* roman. Mogelijk koos de uitgever of de bewerker voor deze versie om zich te onderscheiden van de vorige bewerking, die pas vijf jaar eerder was verschenen. Misschien maakte ook de meer uitgewerkte romance tussen Machteld en Adolf die versie aantrekkelijker. In elk geval laat Hetty van den Heuvel bijna geen enkele zin ongewijzigd. Haar bewerking kunnen we daarom typeren als een hervertelling. Loyauteit aan de jonge lezer was voor haar duidelijk belangrijker dan trouw aan de brontekst. Door zinnen anders te formuleren en te moderniseren, maakt ze de tekst op de eerste plaats toegankelijker voor de jonge lezers. Daarbij populariseert ze de taal ook vaker: 'Het was een koud kunstje voor de landvoogd om [...]; Intussen knapte Adolf van Nieuwland aardig op' (p. 53). Deze aanpak sluit aan bij de strategie van haar uitgever Deltas en bij haar andere bewerkingen, voor een groot deel gericht op jongere kinderen. Typisch voor dergelijke populariserende bewerkingen zijn de vele toegevoegde adjectieven die expliciteren hoe iemand iets zegt of wat iemand voelt: 'vroeg de Chatillon *sluw*' (p. 16), zei de monnik *geheimzinnig* (p. 55), 'Vrolijk riep hij' (p. 111). Verder voegt Van den Heuvel ook af en toe een zin toe om de spanning op te voeren (p. 46, 55, 89 ...) of extra informatie te geven (p. 113, ...). Ook dit zijn typische aanpassingen aan de jonge lezers.

Inhoudelijke aanpassingen zijn er in de bewerking uit 1984 zowel in de passages met geweld als in die met erotiek. Dat waren thema's die blijkbaar ingingen tegen wat de bewerker (en uitgever) toelaatbaar vond voor jonge lezers. Van den Heuvel zwakt de gewelddadige passages minder sterk af dan Zwiers in 1952. Ze schrapt echter elke verwijzing naar erotiek. Woorden als 'verkrachten', 'boezem' en 'borsten' worden vakkundig verwijderd. Dit is des te opvallender omdat in die jaren seks geen taboe meer was in de jeugdliteratuur. Klaarblijkelijk was er in een dergelijk heldenverhaal toch geen plaats voor. Wel maakt ze de tekst eigentijdser en herkenbaarder voor het jeugdige publiek door de zinderende passie tussen Machteld en Adolf te vervangen door een schuchtere verliefdheid en ze te verwoorden op een manier die pubers kunnen herkennen. Tegelijk laat ze de typering van Machteld nauwer aansluiten bij het beeld van de vrouw uit die tijd. Machteld wordt nergens meer vergeleken met een kind, en ze wordt actiever en zelfverzekerder

neergezet. Toch blijft haar rol beperkt. Al bij al blijft de bewerking uit 1984 allereerst een avonturenroman met traditionele helden, met de Vlaamse klas-sieker van Conscience als een soort dekmantel.

Net als de andere bewerkingen uit 1952 en 1979 wilde de bewerkster uit 1984 vooral goede ontspanning bieden en de jeugd tegelijk laten kennismaken met een belangrijk boek en een belangrijke gebeurtenis uit het verleden. Het gaat uiteindelijk in de drie bewerkingen om de voor jeugdliteratuur zo typische combinatie van het nuttige en het aangename. Daarbij wordt aan de klauwen van de leeuw flink gevijld en wordt hij in één beweging ook maar gecastreerd.

Literatuurlijst

Beckett, S. (1999). *Transcending Boundaries: Writing for a Dual Audience of Children and Adults*. New York: Garland.

Bekkering, H. (1989). 'Onvoltooid verleden tijd – Het historische jeugdboek'; 'Heldhaftig en vastberaden - Het avonturenboek'. In: Bekkering, H. et al. (red.). *De Hele Biblebontse berg: De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido, p. 295-341.

Bekkering, H. et al. (red.) (1989). *De Hele Biblebontse berg: De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido.

Claes, E. (1920). *De witte*. Antwerpen: Standaard.

Conscience, H. (2002). *De Leeuw van Vlaanderen of de Slag der Gulden Sporen. Tekstkritische editie door Edward Vanhoutte. Met inleiding van Karel Wauters*. Tielt: Lannoo.

Dasberg, L. (1981). *Het kinderboek als opvoeder*. Assen: Van Gorcum.

De Bock, E. (1938). 'Conscience en het buitenland'. *De Vlaamse Gids*, 20/10: 446-449

De Bock, E. (1943). *Hendrik Conscience en de opkomst van de Vlaamse romantiek*. Antwerpen: De Sikkel.

De Schryver, R. e.a. (red.) (1998). *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging A-F*. Tielt: Lannoo.

Dujardin, V. et al. (2009). *Nieuwe geschiedenis van België III 1950-heden*. Tielt: Lannoo.

Duyckx, T. & Linders, J. (1991). *De goede kameraad. Honderd jaar kinderboeken*. Houten: Van Holkema en Warendorf.

Ewers, H.-E. (2000). *Literatur für Kinder und Jugendliche. Eine Einführung in grundlegende Aspekte des Handlungs- und Symbolsystems Kinder- und Jugendliteratur*. München: Fink.

- Fairclough, N.** (2003). *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*. London/ New York: Routledge.
- Fowler, R.** (1986). *Linguistic Criticism*. Oxford: Oxford University Press.
- Geerts, S. & Van den Bossche, S.** (2011) (red.) *Oneindige verhalen: Hoe canonwerken voortleven in de jeugdliteratuur*. Gent: Academia Press.
- Ghesquiere, R. & Van Coillie, J.** (1996). *Uit de schaduw. De geschiedenis van de jeugdliteratuur in Vlaanderen van 1830 tot heden*. Brugge: Provincie West-Vlaanderen.
- Hans, A.** (1912). *Het leven van Hendrik Conscience aan het volk verteld*. Antwerpen: Vlaamsche Boekhandel.
- Hofman, T.** (1983). 'Historische verhalen'. In *Lexicon van de jeugdliteratuur*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Holtrop, A.** (1989). 'De kleine grote wereld – De werkelijkheid in het kinderboek'. In: Bekkering, H. et al. (red.). *De Hele Bibelebontse berg: De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido, p. 437-454.
- Hourihan, M.** (1997). *Deconstructing the Hero. Literary Theory and Children's Literature*. London/New York: Routledge.
- Hutcheon, L.** (2009). 'In Praise of Adaptation'. In Maibin, J. & Watson, N.J. (red.), *Children's Literature: Approaches and Territories*. Hampshire: Palgrave MacMillan, p. 333-338.
- Jacob, A.** (1913). *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de Jaren 1837 tot 1851*. Deel 1. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie.
- Joosen, V. & Vloeberghs, K.** (2008). *Uitgelezen jeugdliteratuur: Ontmoetingen tussen traditie en vernieuwing*. Leuven: Lannoo Campus.
- Joosen, V.** (2012). *Wit als sneeuw, zwart als inkt. De sprookjes van Grimm in de Nederlandstalige literatuur*. Leuven: Lannoo Campus.
- Kelen, K. & Sundmark, B.** (2013). *The Nation in Children's Literature. Nations of Childhood*. New York: Routledge.
- Kümmerling-Meibauer, B.** (1999). *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur*. Stuttgart-Weimar: Metzler Verlag.
- Kümmerling-Meibauer, B.** (2003). *Kinderliteratur. Kanonbildung und Literarische Wertung*. Stuttgart/Weimar: Verlag J.B. Metzler.
- Lambert, J. & Van Gorp, H.** (1985). 'On Describing Translations'. In: Hermans, T. (red.). *The Manipulation of Literary Studies in Literary Translation*. London/Sidney: Croom Helm, p. 149-163.
- Lefevere, A.** (1992) *Translating, rewriting and the manipulation of literary frame*. London/New York: Routledge.
- Michielsen, L.** (red.) (1922). *Vlaamsch leesboek voor het zevende leerjaar der lagere scholen: het Hendrik Conscience-boek voor de schooljeugd*. Antwerpen: Van Rietvelde.

- Oittinen, R.** (2000). *Translating for Children*. New York: Garland.
- O'Sullivan, E.** (2011). 'Imagology Meets Children's Literature'. *International Research in Children's Literature*, 4/1: 1-14.
- Parlevliet, S.** (2009). *Meesterwerken met ezelsoren: Bewerkingen van literaire klasiiekers voor kinderen 1850-1950*. Hilversum: Verloren.
- Parlevliet, S. & Van Coillie, J.** (2012). 'Het verlangen om te vallen: de dissociatieve houding van bewerkers in Beatrijs-bewerkingen voor de jeugd (1907-2007)'. *Spiegel der Letteren*, 54/4: 429-458.
- Saguer, E.** (2005). *De receptie van Hendrik Conscience in Spanje binnen een Europese context*. Leiden (doctoraalscriptie).
- Schmook, G.** (1934). *Het oude en het Nieuwe Kinderboek*. Antwerpen: De Sikkel.
- Shavit, Z.** (1986). *Poetics of Children's Literature*. Athens/London: University of Georgia Press.
- Shavit, Z.** (1999). 'The Double Attribution of Texts for Children and How It Affects Writing for Children'. In Beckett, S.L. (red.). *Transcending Boundaries: Writing for a Dual Audience of Children and Adults*. New York: Garland, p. 83-87.
- Simons, L.** (1983). *Hendrik Conscience of de Vlaamse 'wedergeboorte'*. Tiel: Lannoo.
- Soetaert, R.** et al. (2006). *De cultuur van het lezen*. Den Haag: Nederlandse Taalunie.
- Stephens, J. & McCallum, R.** (1998). *Retelling Stories, Framing Culture. Traditional Story and Metanarratives in Children's Literature*. New York/London: Garland.
- Toury, G.** (1999). 'A Handful of Paragraphs on "Translation" and "Norms"'. In Schäffner, C. (red.). *Translation and Norms*. Clevedon: Multilingual Matters, p. 10-32.
- Van Coillie, J.** (2007). *Leesbeesten en boekenfeesten: Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* Leuven: Davidsfonds/Infodok.
- Van Coillie, J.** (2013). 'No sleeping beauty without thorns: Translating fairy tales. A model for comparative analysis'. *Przekladaniec*. 22-23 (published online January 29, 2013).
- Van Dijk, T.A.** (ed.) (1997). *Discourse as Social Interaction*. London: Sage.
- Van Kalken, H.** (1910). *Een en ander uit de Geschiedenis der Nederlandsche Literatuur voor de Jeugd*. Brussel: Vander Linden.
- Van Vlierden, B.F.** (1974). *Van In 't wonderjaar tot de Verwondering*. (2^e druk). Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel.
- Vanhoutte, E.** (2002). 'Verantwoording: een nieuwe editie van de Leeuw van Vlaanderen'. In Hendrik Conscience. *De Leeuw van Vlaanderen of de Slag der Gulden Sporen. Tekstkritische editie door Edward Vanhoutte. Met inleiding van Karel Wauters*. Tiel: Lannoo, p. 411-510.
- Wackers, P.** (1995). 'Dutch and Flemish "Reynaert" adaptations for children', *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*. s.l. p. 165-179.

- Wauters, K.** (2002) 'Literair-historisch essay of de Leeuw van Vlaenderen'. In Hendrik Conscience. *De Leeuw van Vlaenderen of de Slag der Gulden Sporen. Tekst-kritische editie door Edward Vanhoutte. Met inleiding van Karel Wauters.* Tielt: Lannoo, p. 395-410.
- Webb, J.** (ed.) (2000). *Text, culture and national identity in children's literature.* Helsinki: Nordinfo.